

Krzysztof Falkowski

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie
e-mail: kfalkow@sgh.waw.pl

KONSEKWENCJE „KLĄTWY SUROWCOWEJ” DLA MIĘDZYNARODOWEJ KONKURENCYJNOŚCI AZERBEJDŻANU, KAZACHSTANU ORAZ ROSJI

EFFECTS OF THE RESOURCE CURSE FOR THE INTERNATIONAL COMPETITIVENESS OF AZERBAIJAN, KAZAKHSTAN AND RUSSIA

DOI: 10.15611/pn.2017.498.07

JEL Classification: F14, O11, Q33, Q37

Streszczenie: Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu Azerbejdżan, Kazachstan oraz Rosja – kraje dotknięte zjawiskiem „klątwy surowcowej” – są konkurencyjne w handlu międzynarodowym, a także w jakim stopniu ich profil konkurencyjny jest determinowany przez posiadanie obfitych zasobów surowców mineralnych. W artykule wykorzystano dwa wskaźniki, tj. wskaźnik ujawnionych przewag komparatywnych Balassy (RCA) oraz wskaźnik relacji eksportowo-importowych Lafaya (LFI). Z przeprowadzonej analizy wynika, iż ogólny poziom konkurencyjności Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w handlu międzynarodowym jest niski, zwłaszcza w zakresie towarów wysokiej oraz średnio-wysokiej techniki, zaś jedyne przewagi komparatywne posiadają one w eksporcie towarów z grupy średnio-niskiej techniki. Sytuacja taka jest konsekwencją występującej w tych krajach „klątwy surowcowej”, która skutecznie wzmacniając surowcowy charakter tych gospodarek, obniża ich ogólny poziom międzynarodowej konkurencyjności.

Słowa kluczowe: klątwa surowcowa, konkurencyjność międzynarodowa, handel międzynarodowy, Azerbejdżan, Kazachstan, Rosja.

Summary: The purpose of the article is to investigate how competitive economies of Azerbaijan, Kazakhstan and Russia – the countries afflicted by the so-called resource curse – are in contemporary international trade and to what degree their competitive profiles are determined by their abundant resource bases. To this end, two indicators – Balassa’s Revealed Comparative Advantage (RCA) index and the Lafay Index (LFI) of international trade specialization – have been applied. The analysis conducted has shown that the overall international competitiveness of Azerbaijan, Kazakhstan and Russia is low, especially with respect to high- and medium-high-technology goods, with their only comparative advantages lying in exports of low-technology goods. It is the effect of the resource curse affecting these countries, which further reinforces the resource-based character of their economies, thereby lowering their overall international competitiveness.

Keywords: resource curse, international competitiveness, international trade, Azerbaijan, Kazakhstan, Russia.

1. Wstęp

W literaturze ekonomicznej istnieje cały szereg badań nad zjawiskiem tzw. „klątwy surowcowej” (*resource curse*), rozumianej jako sytuacja, w której kraje obficie wyposażone w zasoby surowców naturalnych, intensywnie je eksploatując, paradoksalnie rozwijają się względnie słabiej aniżeli kraje owych zasobów nieposiadające [Sachs, Warner 2001]. Do powszechnego dyskursu ekonomicznego pojęcie „klątwy surowcowej” wprowadził R. Auty [1993] na początku lat 90. XX wieku. Zdecydowanie najczęściej w prowadzonych badaniach podkreśla się fakt negatywnej korelacji pomiędzy występowaniem bogatych złóż surowców mineralnych a wzrostem gospodarczym danego kraju (m.in. [Humphreys i in. 2007; Gylfason i in. 1999; Sachs, Warner 1995]). Brakuje jednakże badań i analiz dotyczących roli „klątwy surowcowej” w kształtowaniu międzynarodowego profilu konkurencyjnego gospodarek dotkniętych tym zjawiskiem.

W kontekście powyższego ważnym i zarazem niezwykle interesującym zagadnieniem badawczym jawi się próba odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu trzy wybrane gospodarki poradzieckie, dotknięte „klątwą surowcową”, tj. Azerbejdżan, Kazachstan oraz Rosja, są konkurencyjne we współczesnym handlu międzynarodowym, a także w jakim stopniu ich profil konkurencyjny jest determinowany przez fakt posiadania obfitych zasobów surowców mineralnych. Trzeba bowiem podkreślić, iż od tego, czy potrafią one być konkurencyjne nie tylko w eksporcie wspomnianych surowców, ale także w eksporcie towarów zaawansowanych technologicznie, powstających w przemysłach intensywnie wykorzystujących nowoczesne czynniki produkcji i charakteryzujących się wysokim poziomem innowacyjności, co jest szczególnie pożądane w realiach współczesnego świata [Wu i in. 2017], zależy nie tylko obecny, ale także przyszły rozwój tych krajów.

W niniejszym artykule stawia się tezę, że ogólny poziom konkurencyjności Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w handlu międzynarodowym jest niski, co jest w znacznym stopniu konsekwencją występującej w tych krajach „klątwy surowcowej”, która skutecznie wzmacniając surowcowy charakter ich gospodarek, obniża ogólny poziom międzynarodowej konkurencyjności, a także silnie uzależnia ich dalszy rozwój od koniunktury cenowej na międzynarodowych rynkach surowcowych, zwiększając tym samym podatność na szoki zewnętrzne.

2. Zastosowana metoda badawcza

Do oceny poziomu międzynarodowej konkurencyjności gospodarek w handlu międzynarodowym, rozumianej jako zdolność do szybszego (niż inne kraje) osiągnięcia większych korzyści z własnych i zagranicznych czynników produkcji w warunkach otwarcia gospodarki [Weresa (ed.) 2014], sprowadzającej się do umiejętności opracowywania, wytwarzania oraz sprzedaży towarów i usług, bardziej atrakcyjnych cenowo bądź jakościowo od oferty eksportowej innych krajów, czego wymiernym

wyznacznikiem będzie rosnący udział w handlu międzynarodowym danego kraju w zakresie sprzedaży tych dóbr względem innych krajów [Carbaugh 2017], ekonomiści wykorzystują bardzo różne metody. Ich syntetycznego przeglądu dokonali m.in. Startiene, Remeikiene [2014].

W niniejszym artykule do określenia konsekwencji „kłątwy surowcowej” dla konkurencyjności Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w handlu międzynarodowym wykorzystano dwa wskaźniki, tj. wskaźnik ujawnionych przewag komparatywnych Balassy (RCA) [1965, 1989] oraz wskaźnik relacji eksportowo-importowych Lafaya (LFI) [1992].

Wartości pierwszego ze wskazanych powyżej wskaźników wyznaczono w oparciu o zlogarytmowaną oryginalną formułę B. Balassy [1965, 1989] według poniższego wzoru:

$$RCA_{ij}^K = \ln \left(\frac{x_{ij}^K / x_i^j}{X_j^K / X^j} \right),$$

gdzie: RCA_{ij}^K – wskaźnik ujawnionych przewag komparatywnych kraju K dla grupy towarowej i w stosunku do kraju lub grupy krajów j , x_{ij}^K – eksport grupy towarowej i z kraju K do kraju lub grupy krajów j , X_j^K – eksport ogółem z kraju K do kraju lub grupy krajów j , x_i^j – eksport grupy towarowej i z kraju lub grupy krajów j , X^j – eksport ogółem z kraju lub grupy krajów j , i – grupa towarowa, K – analizowany kraj, j – pozostałe kraje świata.

Użycie postaci logarytmicznej powyższej formuły pozwala na zachowanie symetryczności dodatnich i ujemnych wskaźników RCA_{ij}^K w przedziale wahającym się wokół zera, co ułatwia ich interpretację [Vollrath 1991]. O występowaniu ujawnionej przewagi komparatywnej w handlu daną grupą towarową i możemy mówić tylko wtedy, gdy jej udział w eksporcie danego kraju jest wyższy od udziału danej grupy towarowej i w światowym eksporcie ogółem, a zatem gdy $RCA_{ij}^K > 0$.

Z kolei wartości drugiego z wymienionych wskaźników – wskaźnika relacji eksportowo-importowych Lafaya [1992], stosowanego powszechnie do oceny charakteru salda obrotów handlowych danego kraju z zagranicą, a pośrednio także poziomu jego międzynarodowej konkurencyjności, wyznaczono zgodnie z poniższym wzorem:

$$LFI_{ij}^K = 100 \cdot \left(\frac{x_{ij}^K - m_{ij}^K}{x_{ij}^K + m_{ij}^K} - \frac{X_j^K - M_j^K}{X_j^K + M_j^K} \right) \cdot \frac{x_{ij}^K + m_{ij}^K}{X_j^K + M_j^K},$$

gdzie: LFI_{ij}^K – wskaźnik Lafaya kraju K dla grupy towarowej i w stosunku do kraju lub grupy krajów j , x_{ij}^K – eksport grupy towarowej i z kraju K do kraju lub grupy krajów j , X_j^K – eksport ogółem z kraju K do kraju lub grupy krajów j , m_{ij}^K – import grupy towarowej i przez kraj K z kraju lub grupy krajów j , M_j^K – import ogółem przez kraj K z kraju lub grupy krajów j , i – grupa towarowa, K – analizowany kraj, j – pozostałe kraje świata.

O występowaniu przewag komparatywnych w handlu zagranicznym danego kraju w tym przypadku mówimy, gdy wartości powyższego wskaźnika dla danej grupy towarowej i są dodatnie ($LFI_{ij}^K > 0$), co oznacza, że dany kraj posiada nadwyżkę w handlu daną grupą towarową i .

W oparciu o wartości wskaźników RCA oraz LFI dla lat 2000-2016 dokonano sumarycznej oceny poziomu konkurencyjności Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w handlu międzynarodowym w zakresie czterech podstawowych grup towarów według klasyfikacji OECD, opartej na stopniu zaawansowania technologicznego. Zastosowanie takiego podejścia pozwala na ocenę poziomu międzynarodowej konkurencyjności tych krajów w zakresie towarów wysokiej, średnio-wysokiej, średnio-niskiej oraz niskiej techniki¹ [OECD 2011; Hatzichronoglou 1997]. Dodatkowo sprawdzono, w jakim stopniu kraje te konkurencyjne są w międzynarodowym handlu paliwami mineralnymi, olejami i produktami ich destylacji, szczególnie istotnymi w kontekście „klątwy surowcowej”. Wszystkie niezbędne dane wykorzystane do analizy przedmiotowego zagadnienia pochodzą z bazy United Nations Commodity Trade Statistics Database.

3. „Klątwa surowcowa” w Azerbejdżanie, Kazachstanie oraz Rosji – identyfikacja zjawiska

O „klątwie surowcowej”, według R. Auty’ego [1993], możemy mówić, gdy w danym kraju co najmniej 8% PKB wytwarzane jest przez przemysł wydobywczy, a także 40% dochodów z eksportu pochodzi ze sprzedaży surowców. Z kolei R. Dobbs i in. [2013] zaproponowali swoją listę warunków, które muszą być spełnione, by można było zdiagnozować „klątwę surowcową”. Po pierwsze, eksport surowców musi stanowić co najmniej 20% całkowitego eksportu danego kraju w danym roku, po drugie, przychody ze sprzedaży surowców powinny stanowić średnio co najmniej 20% przychodów budżetowych w 5 kolejnych latach i wreszcie po trzecie, renty surowcowe, rozumiane jako różnice pomiędzy kosztami wydobycia a ceną uzyskiwaną ze sprzedaży surowców na rynkach światowych, powinny stanowić co najmniej 10% PKB kraju w danym roku.

¹ Do grupy towarów wysokiej techniki OECD zalicza: statki powietrzne i kosmiczne, wyroby farmaceutyczne; maszyny biurowe i komputery; sprzęt i urządzenia radiowe, telewizyjne i telekomunikacyjne; instrumenty medyczne, precyzyjne i optyczne oraz zegary i zegarki. Do grupy towarów średnio-wysokiej techniki OECD zalicza: maszyny i aparaturę elektroniczną; pojazdy samochodowe, przyczepy i naczepy; wyroby chemiczne, z wyłączeniem wyrobów farmaceutycznych; lokomotywy kolejowe i tramwajowe, motocykle oraz rowery. Do grupy towarów średnio-niskiej techniki OECD zalicza: statki i łodzie; produkty rafinacji ropy naftowej i paliwa jądrowe; wyroby gumowe i z tworzyw sztucznych; metalowe wyroby gotowe (z wyjątkiem maszyn i urządzeń). Do grupy towarów niskiej techniki OECD zalicza: artykuły spożywcze i napoje, wyroby tytoniowe; wyroby włókiennicze; drewno i wyroby z drewna; papier i wyroby z papieru; meble.

W przypadku wszystkich trzech analizowanych krajów, tj. Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji, jednoznacznie należy stwierdzić, iż są one dotknięte zjawiskiem „kłatwy surowcowej”. Spełniają bowiem wszystkie przedstawione powyżej warunki, aczkolwiek w nieco różnym stopniu.

Zdecydowanie najsilniej „kłatwą surowcową” z grona tych krajów dotknięty jest Azerbejdżan. Stopień uzależnienia tego kraju od posiadanych surowców znacznie przewyższa bowiem analogiczny dla Kazachstanu oraz Rosji. Dość powiedzieć, iż udział paliw mineralnych (ropy naftowej i gazu ziemnego) w PKB tego kraju po 2008 roku oscylował wokół 48-50%, zaś w eksporcie aż bagatela 94-95% (tabela 1). Co prawda identyczne wskaźniki dla Kazachstanu oraz Rosji były niższe aniżeli dla Azerbejdżanu, niemniej jednak także znacznie przewyższały stosowne progi wyznaczone przez Auty’ego oraz Dobbsa i in. Wahały się one w analogicznym okresie odpowiednio od 22% do 26% oraz od 50% do 57% w przypadku Kazachstanu, a także od 20% do 25% oraz od 50% do 53% w przypadku Rosji.

Tabela 1. Udział ropy naftowej oraz gazu ziemnego w PKB oraz eksporcie Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w latach 2002-2007 oraz 2008-2015

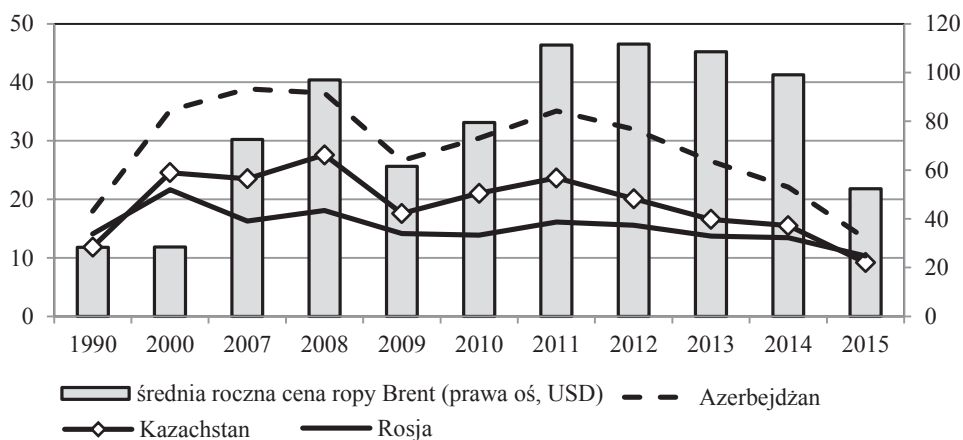
Kraje	Udział w PKB (%)		Udział w eksporcie (%)	
	2002-2007*	2008-2015*	2002-2007*	2008-2015*
Azerbejdżan	42-50	48-50	83-90	94-95
Kazachstan	15-18	22-26	50-65	50-57
Rosja	17-23	20-25	45-50	50-53

* Maksymalne i minimalne wartości w danym okresie.

Źródło: [Kalyuzhnova, Zhukov 2014] oraz uzupełnienia własne na podstawie danych IMF i narodowych urzędów statystycznych.

Jeśli z kolei spojrzymy na znaczenie „renty surowcowej” dla trzech analizowanych gospodarek, to okaże się, iż również w tym przypadku warunek istnienia „kłatwy surowcowej” jest spełniony (rys. 1). Jedynie w 2015 roku wartość „renty surowcowej” (jako % PKB) spadła poniżej wymaganego poziomu 10% PKB w przypadku Kazachstanu i wyniosła wówczas 9,19%. Zdecydowanie najwyższe dochody netto z tytułu wydobycia i sprzedaży posiadanych surowców, głównie paliw mineralnych (w odniesieniu do PKB), poczynszy od 1990 roku aż po rok 2015, odnotowywano w Azerbejdżanie. W rekordowym pod tym względem 2007 roku wyniosły one aż 38,9% PKB tego kraju. Dla porównania maksymalną ich wielkość odnotowano w Kazachstanie w 2008 roku na poziomie 27,6% PKB, zaś w Rosji w 2000 roku na poziomie 21,7% PKB.

Warto także zwrócić uwagę z jednej strony na stosunkowo dużą fluktuację wielkości „rent surowcowych” w analizowanych krajach (zdecydowanie największa w przypadku Azerbejdżanu), z drugiej zaś na silne ich uzależnienie od koniunktury cenowej na międzynarodowych rynkach surowcowych. W tym kontekście zwraca

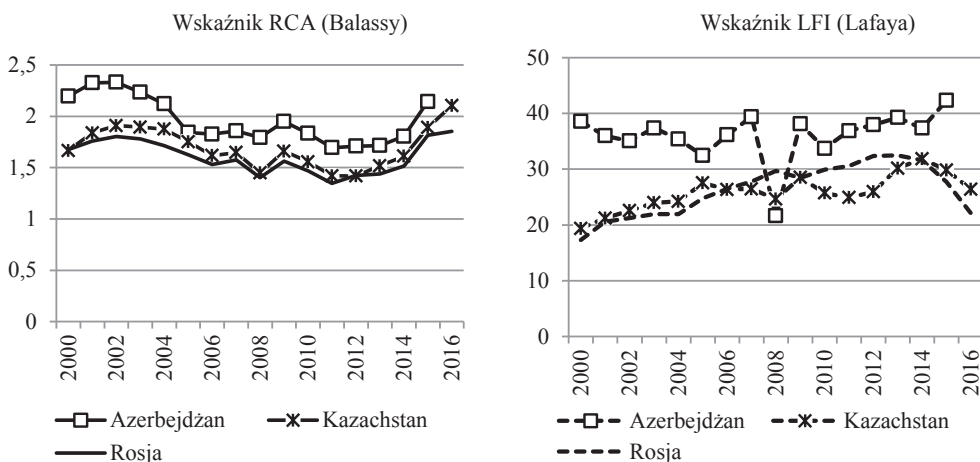
Rys. 1. „Renta surowcowa” jako proc. PKB w Azerbejdżanie, Kazachstanie oraz Rosji w wybranych latach okresu 1990-2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

uwagę przedstawiony na rysunku 1 gwałtowny spadek cen ropy naftowej w 2008 roku oraz stopniowy od 2011 roku i bardzo wyraźne tego konsekwencje dla wielkości „rent surowcowych” w analizowanych krajach. Powyższa sytuacja najdobitniej pokazuje słabość modelu funkcjonowania i rozwoju w oparciu o posiadane surowce, uzależnia to bowiem kondycję makroekonomiczną danego kraju od koniunktury cenowej na międzynarodowych rynkach surowcowych [Falkowski 2017a].

4. Długookresowe przewagi komparatywne Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w handlu zagranicznym w latach 2000-2016

Z przeprowadzonej analizy kształtowania się ujawnionych długookresowych przewag komparatywnych w handlu zagranicznym Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w latach 2000-2016 jednoznacznie wynika, iż wszystkie te kraje są bardzo konkurencyjne na arenie międzynarodowej w zakresie handlu paliwami mineralnymi, a także olejami i produktami ich destylacji (o czym świadczą wysokie i dodatnie wartości wskaźników RCA oraz LFI). W całym badanym okresie najwyższą konkurencyjnością w tym zakresie charakteryzowała się gospodarka azerska, następną w kolejności była gospodarka kazachska i dopiero na trzecim miejscu w gronie tych krajów gospodarka rosyjska (rys. 2). Należy wyraźnie podkreślić, iż zidentyfikowane powyższe przewagi są *de facto* pochodną geograficznego rozmieszczenia złóż surowców mineralnych na świecie, w konsekwencji kraje posiadające duże zasoby tych surowców w oczywisty sposób mają w handlu nimi naturalne przewagi komparatywne w stosunku do pozostałych krajów świata.

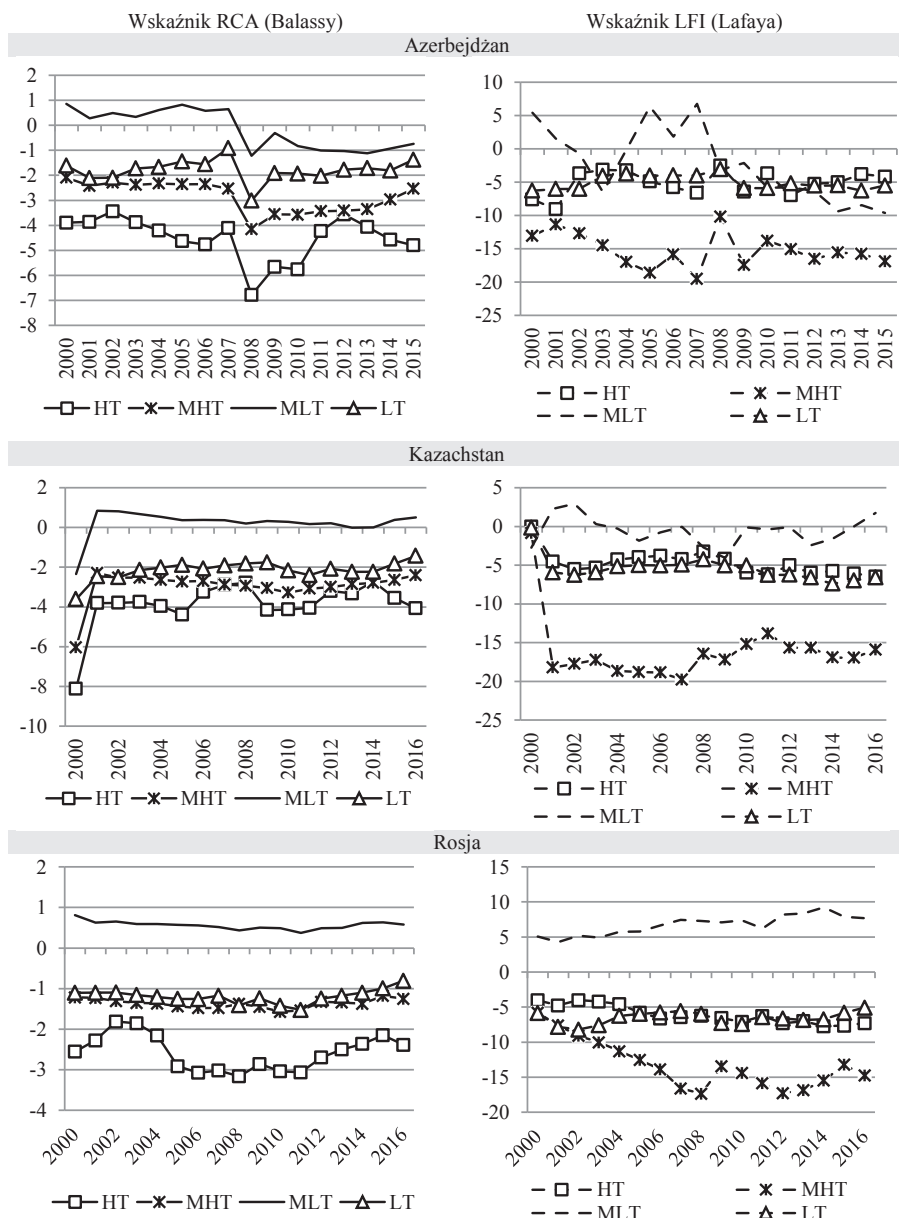

Rys. 2. Ujawnione przewagi komparatywne Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w handlu paliwami mineralnymi, olejami i produktami ich destylacji w latach 2000-2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych United Nations Commodity Trade Statistics Database.

Analizując wyniki przedmiotowej analizy z uwzględnieniem czterech podstawowych grup towarów według stopnia ich zaawansowania technologicznego, zgodnie ze stosowną klasyfikacją OECD (zob. rys. 3), należy jednoznacznie stwierdzić, iż wszystkie te kraje są konkurencyjne w handlu międzynarodowym jedynie w zakresie grupy towarów średnio-niskiej techniki, w której znajdują się także surowce i ich pochodne. Najwyższą konkurencyjnością w tym zakresie charakteryzowała się w badanym okresie Rosja, o czym świadczą najwyższe wartości wskaźników RCA oraz LFI. Także Kazachstan, aczkolwiek z pewnymi małymi wyjątkami, utrzymywał posiadane w tym zakresie ujawnione przewagi komparatywne. Nie można tego powiedzieć o Azerbejdżanie, w przypadku którego wyraźnie widoczny był spadek międzynarodowej konkurencyjności w handlu tą grupą towarów po 2008 roku, czego egzemplifikacją były ujemne wartości wskaźników RCA oraz LFI w tym okresie. Jest to o tyle ciekawe, że w tym samym czasie konkurencyjność Azerbejdżanu w handlu paliwami mineralnymi, olejami i produktami ich destylacji nie spadła, a wręcz wzrosła. Głównym powodem jednak takiej sytuacji był znaczny (wręcz dramatyczny) spadek konkurencyjności azerskiej gospodarki w zakresie produkcji statków i łodzi, a także, aczkolwiek w nieco mniejszym stopniu, w zakresie handlu wyrobami gumowymi oraz z tworzyw sztucznych, które również wchodziły w skład grupy towarów średnio-niskiej techniki.

O tym, iż ogólny poziom międzynarodowej konkurencyjności Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji jest niski, a należy wiązać to przede wszystkim z surowcowym charakterem ich gospodarek, świadczy fakt, iż wszystkie te gospodarki nie posiadają

* HT – towary wysokiej techniki, MHT – towary średnio-wysokiej techniki, MLT – towary średnio-niskiej techniki, LT – towary niskiej techniki

Rys. 3. Ujawnione przewagi komparatywne Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w zakresie handlu towarami wysokiej, średnio-wysokiej, średnio-niskiej oraz niskiej techniki w latach 2000-2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych United Nations Commodity Trade Statistics Database.

żadnych ujawnionych przewag komparatywnych w zakresie handlu towarami z grup wysokiej, średnio-wysokiej, a nawet niskiej techniki ogółem. Szczególnie niekorzystna sytuacja z punktu widzenia ich dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego odnosi się nie tylko do samego braku konkurencyjności w zakresie handlu towarami o wysokim stopniu zaawansowania technologicznego, ale co więcej, jak wynika z przeprowadzonej szczegółowej analizy ich handlu zagranicznego, braku poprawy sytuacji w tym zakresie (czego dowodem jest brak poprawy wartości stosownych wskaźników RCA oraz LFI). Trudno tego nie łączyć z „klątwą surowcową” i jej negatywnymi konsekwencjami, które prowadzą do ugruntowania międzynarodowej specjalizacji tych gospodarek w handlu paliwami mineralnymi i ich pochodnymi, z drugiej strony jednakże zwiększając w oczywisty sposób ich zależność od koniunktury cenowej na międzynarodowych rynkach surowcowych.

5. Zakończenie

Z przeprowadzonej analizy jednoznacznie wynika, iż gospodarki Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji są dotknięte zjawiskiem „klątwy surowcowej”, aczkolwiek w różnym stopniu. Zdecydowanie najsilniej „klątwą surowcową” z grona tych krajów dotknięty jest Azerbejdżan, w przypadku którego stopień uzależnienia dochodu narodowego od wydobycia i sprzedaży posiadanych surowców mineralnych znacznie przewyższa analogiczny dla Kazachstanu oraz Rosji.

Fakt występowania „klątwy surowcowej” w tych krajach i w konsekwencji prowadzone od lat polityki gospodarcze wzmacniające tylko surowcowy charakter ich gospodarek obniżają niestety wymiennie ogólny poziom międzynarodowej konkurencyjności tych krajów. W efekcie ogólny poziom konkurencyjności Azerbejdżanu, Kazachstanu oraz Rosji w handlu międzynarodowym jest niski, a w przypadku towarów wysokiej oraz średnio-wysokiej techniki wręcz dramatycznie niski. Jedyne przewagi komparatywne kraje te (z wyjątkiem Azerbejdżanu od 2008 roku) posiadały w analizowanym okresie w eksporcie towarów z grupy średnio-niskiej techniki (zwłaszcza surowców mineralnych i ich pochodnych). Z punktu widzenia dalszego ich rozwoju gospodarczo-społecznego jest to sytuacja niezwykle niekorzystna, uzależnia bowiem ów rozwój od koniunktury cenowej na międzynarodowych rynkach surowcowych.

Największa świadomość wynikających z tego faktu zagrożeń występuje w przypadku Kazachstanu [Falkowski 2017b], gdzie w ostatnich latach władze tego kraju podjęły szereg konkretnych działań na rzecz zmiany istniejącego profilu konkurencyjnego [The strategic plan... 2010]. Niestety, takich działań nie widać w Azerbejdżanie ani w Rosji.

Literatura

- Auty R.M., 1993, *Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis*. Routledge, London.
- Balassa B., 1965, *Trade liberalization and 'revealed' comparative advantage*, The Manchester School of Economic and Social Studies, vol. 33, no. 2, s. 99-123.
- Balassa B., 1989, 'Revealed' comparative advantage revisited, [w:] Balassa B. (ed.), *Comparative Advantage, Trade Policy and Economic Development*, New York University Press, New York, s. 63-79.
- Carbaugh R., 2017, *International Economics*, Cengage, Boston.
- Dobbs R., Oppenheim J., Kendall A., Thompson F., Bratt M., van der Marel F., 2013, *Reverse the Curse: Maximizing the Potential of Resource-Driven Economies*, McKinsey Global Institute, London.
- Falkowski K., 2017a, *Long-term comparative advantages of the Eurasian Economic Union member states in international trade*, International Journal of Management and Economics, vol. 53, issue 4, s. 27-49.
- Falkowski K., 2017b, *The resources-dependent competitive profile of Kazakhstan and its consequences for the country's future development*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 486, s. 92-102.
- Gylfason T., Herbertsson T.T., Zoega G., 1999, *A mixed blessing: Natural resources and economic growth*, Macroeconomic Dynamics, vol. 3, s. 204-225.
- Hatzichronoglou T., 1997, *Revision of the high technology sector and product classification*, STI Working Papers 1997/2, OECD/GD 97(216), Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris.
- Humphreys M., Sachs J.D., Stiglitz J.E., 2007, *Escaping the Resource Curse*, Columbia University Press, New York.
- Kalyuzhnova Y., Zhukov S., 2014, *Kazakhstan: the Best Oil and Gas Magnate in the CIS?*, <https://www.aeaweb.org/conference/2014/retrieve.php?pdfid=277> (12.09.2017).
- Lafay G., 1992, *The Measurement of Revealed Comparative Advantages*, [w:] Dagenais M.G., Muet P.A. (eds.), *International Trade Modeling*, Chapman & Hill, London.
- OECD, 2011, *ISIC Rev. 3 Technology intensity definition. Classification of manufacturing industries into categories based on R&D intensities*, <http://www.oecd.org/sti/ind/48350231.pdf> (13.07.2017).
- Sachs J. D., Warner A.M., 1995, *Natural Resource Abundance and Economic Growth*, National Bureau of Economic Research Working Paper, no. 6398, Cambridge.
- Sachs J.D., Warner A.M., 1997, *Natural Resource Abundance and Economic Growth*, Cambridge, MA: HIID mimeo, http://www.cid.harvard.edu/ciddata/warner_files/natresf5.pdf (24.08.2017).
- Sachs J.D., Warner A.M., 2001, *Natural resources and economic development. The curse of natural resources*, European Economic Review, vol. 45, s. 827-838.
- Startiene G., Remeikiene R., 2014, *Evaluation of revealed comparative advantage of Lithuanian industry in global markets*, Procedia – Social and Behavioral Sciences, vol. 110, s. 428-438.
- Stiglitz J.S., 2006, *Making Globalization Work. The Next Steps to Global Justice*, Penguin, London.
- The strategic plan for development of the Republic of Kazakhstan until the year 2020, 2010, http://www.amu.kz/en/helpful/Kazakhstan_s_strategic_development_plan-2020.PDF (12.09.2017).
- Vollrath T., 1991, *A theoretical evaluation of alternative trade intensity measures of revealed comparative advantage*, Review of World Economics, vol. 127, no. 2, s. 265-280.
- Weresa M.A. (ed.), 2014, *Innovation, Human Capital and Trade Competitiveness. How Are They Connected and Why Do They Matter?*, Springer International Publishing, Switzerland.
- Wu J., Ma Z., Zhuo S., 2017, *Enhancing national innovative capacity: The impact of high-tech international trade and inward foreign direct investment*, International Business Review, vol. 26, no. 3, s. 502-514.